

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΚΖ΄

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΜΟΣ ΚΖ΄ Έτος 2017

ΕΚΔΟΤΗΣ:
ΣΤΕΓΗ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

Γραφεία:

Βίλλα «Κλεόβουλος» Ν. Σάββα και Γ. Παπανικολάου

ΡΟΔΟΣ 851 00

Επιμέλεια ύλης – σελιδοποίηση: Μανόλης Μακρής

Χρηματοδότηση έκδοσης:

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ / ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Τυπογραφείο

.....

ISSN 1105-6010

**ΣΤΕΓΗ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ
ΒΡΑΒΕΙΟ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ**

**ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΑ
ΧΡΟΝΙΚΑ**

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΤΟΜΟΣ ΚΖ΄

**ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΕΚΔΟΣΗΣ:
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ**

ΡΟΛΟΣ 2017

ΜΑΝΟΛΗΣ ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ
Αναπλ. Καθηγητής Παν/μίου Αιγαίου

**ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΚΥΜΙΣΑΛΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ:
ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΩΤΕΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΜΕΧΡΙ ΤΙΣ
ΕΡΕΥΝΕΣ ΤΟΥ ALFRED BILLOTTI (1843-1880)**

Το 2006 ξεκίνησε η αρχαιολογική έρευνα στην Κυμισάλα, μια αγαστή συνεργασία του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, η οποία χρόνο με τον χρόνο φέρνει στο φως τα κομμάτια που θα συνθέσουν το παζλ του αρχαίου Δήμου των Κυμισαλέων. Αισιοδοξεί να αποτελέσει την κατά το δυνατόν πληρέστερη τεκμηριωμένη έρευνα για ένα αρχαίο Δήμο της ροδιακής υπαίθρου.¹

Με βάση τα μέχρι σήμερα δεδομένα, και μετά από εννέα συναπτά έτη έρευνας και μελέτης έχει επιχειρηθεί μια πρώτη οριοθέτηση του Δήμου των Κυμισαλέων (εικ. 1), ακολουθώντας τον υδροκρίτη της ευρύτερης λεκάνης απορροής της περιοχής. Στο υψηλότερο και κεντρικό σημείο της λεκάνης αυτής υπάρχει οχυρή ακρόπολη, η οποία επικοινωνεί οπτικά με τις οκτώ από τις εννέα εντοπισμένες μέχρι σήμερα εγκαταστάσεις, στις οποίες διατηρούνται εμφανή και εκτεταμένα οικιστικά κατάλοιπα. Υπάρχει δίκτυο αρχαίων οδών, τμήματα των οποίων είναι ακόμη εμφανή σε αρκετά σημεία, το οποίο συνδέει τις κυριότερες θέσεις μεταξύ τους. Στην περιοχή υπάρχουν επίσης δύο μεγάλες νεκροπόλεις και μερικά ακόμη μικρότερα νεκροταφεία.²

Η περιοχή, λόγω της πληθώρας αρχαιολογικών καταλοίπων αποτέλεσε από νωρίς, ήδη από τον 14^ο αιώνα, πόλο έλξης για περιηγητές, αρχαιοδίφες, αρχαιολόγους, αλλά και πολλούς αρχαιοκλόπους, παρουσιάζοντας ιδιαίτερη επισκεψιμότητα κατά τον 19^ο αιώνα.³

Η χρονική συγκυρία δεν είναι τυχαία καθώς ο 19ος αιώνας είναι για την Ευρώπη μια εποχή ώριμη για την εντατικοποίηση των αρχαιολογικών σπουδών, τόσο σε θεωρητικό, όσο και σε πρακτικό επίπεδο. Ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα αρχίζει η εννοιολογική διαμόρφωση της Αρχαιολογίας, η οποία εδραιώνεται ως επιστήμη στα μέσα του ίδιου αιώνα, ενώ ο ρομαντισμός και ο θετικισμός συμβάλουν στη διαμόρφωση της αρχαιολογικής σκέψης. Η αρχαιολογία αναπτύσσεται πλέον με τη διεξαγωγή

---

¹ Σχετικά με την αρχαιολογική έρευνα Κυμισάλας βλ.: Stefanakis 2015 (υπό δημοσίευση)· Stefanakis et al. 2015· Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011· Στεφανάκης 2009· Πατσιαδά και Στεφανάκης 2009· Στεφανάκης και Πατσιαδά 2008· Στεφανάκης και Πατσιαδά 2007· Πατσιαδά και Στεφανάκης 2006.

² Stefanakis 2015 (υπό δημοσίευση).

³ Βλ. και Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 67-68.

ανασκαφών, αλλά και με την αυξανόμενη εξειδίκευση της έρευνας και της μεθοδολογίας⁴.

Πολύ συχνά επιδίωξη των ανασκαφών -και επιθυμία των χρηματοδοτών τους- ήταν η εύρεση μοναδικών αρχαιολογικών θησαυρών και η μεταφορά τους (ορισμένες φορές και η πώληση) στα νεοϊδρυθέντα μεγάλα μουσεία της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Από τους χώρους της σημερινής Τουρκίας, της Αιγύπτου, της Συρίας, του Λιβάνου, του Ιράκ και του Ιράν πλούτισαν πολλά κρατικά μουσεία και ιδιωτικές συλλογές της Ευρώπης και της Αμερικής με νόμιμο -για τα δεδομένα της εποχής- τρόπο, καθώς οι ανασκαφείς είχαν το δικαίωμα και την άδεια από τις αρχές του τόπου, κυρίως τις οθωμανικές, να πάρουν μαζί τους όσα από τα ευρήματα επιθυμούσαν.⁵

Τα αδηφάγα μουσεία των μεγάλων ευρωπαϊκών πρωτευουσών ανταγωνίζονταν μεταξύ τους στην απόκτηση αρχαιολογικών θησαυρών από την ανατολική Μεσόγειο. Η παντελής έλλειψη πλαισίου προστασίας των αρχαιοτήτων από την οθωμανική διοίκηση, αλλά και τα διάφορα πολιτικά και οικονομικά ανταλλάγματα που οι ξένες αρχαιολογικές αποστολές προσέφεραν στο Οθωμανικό κράτος, έδωσε τη δυνατότητα σε κάποιες από αυτές να εμπλουτίσουν τις συλλογές μουσείων του εξωτερικού με τις αρχαιότητες της Ρόδου⁶.

Μέσα σε αυτό το ιστορικό-πολιτικό πλαίσιο πολλοί ξένοι επισκέφθηκαν κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα τη Ρόδο.⁷ Μολονότι όλοι περιηγήθηκαν την πόλη της Ρόδου και τα περίχωρά της, λιγότεροι είναι εκείνοι που σπρωγμένοι από τον πυρετό της εξερεύνησης έφτασαν μέχρι την περιοχή της Κυμισάλας⁸. Κινημένοι από ρομαντισμό και δίψα για αρχαιογνωσία

⁴ Barker 2003, 25.

⁵ Ανάμεσα στα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα ξεχωρίζουν, ενδεικτικά, ο ελληνιστικός Βομός της Περγάμου στο κρατικό Μουσείο του Βερολίνου, που έλαβε μάλιστα το όνομα Μουσείο της Περγάμου από το εντυπωσιακότερο έκθεμά του (Queyrel 2005. Stewart. 2000) ή τα τμήματα από το ανάκτορο του Δαρείου στα Σούσα, που εκτίθενται σήμερα στο Μουσείο του Λούβρου, στο Παρίσι. (Perrot 2013).

⁶ Παπαχριστοδούλου 2007, 17-50 και κυρίως 18-19. Επίσης, Τριανταφυλλίδης 2009, 41.

⁷ Βλ. Παπαχριστοδούλου 1994². 415-428, Μαΐλης κ.α., 2002, 45-46, 142. Όπως επισημαίνει ο Παπαϊωάννου 1989, 17, υπάρχει πλούσιος κατάλογος εργογραφίας για τη Ρόδο από το 1101 ως το 1900, ο οποίος παραμένει άγνωστος και κυρίως αμετάφραστος, στον οποίο εμπεριέχονται πληθώρα περιηγητικών και αρχαιολογικών κειμένων. Βλ. για παράδειγμα Μαυρή 1965, λμ 4537-4879

⁸ Το 1837, για παράδειγμα, ο William, J. Hamilton (1805–1867), Άγγλος γεωλόγος και πρόεδρος της Γεωλογικής Εταιρείας του Λονδίνου μεταξύ 1854 και 1866, περιηγήθηκε τη Ρόδο. Στον δεύτερο τόμο του βιβλίου του με τίτλο *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, που εκδόθηκε το 1842, αφιέρωσε 19

περιέγραψαν συχνά με λεπτομέρεια χώρους και σωζόμενες αρχαιότητες, επιχειρήσαν τις πρώτες χρονολογήσεις και ερμηνείες, ενώ δεν έλειψαν και εκείνοι, οι οποίοι εκμεταλλευόμενοι τις γνώσεις τους και τις πολιτικές συγκυρίες, έδρασαν ως αρχαιοκλόποι.

Ludwig Ross

Από τους πρώτους ο Γερμανός Ludwig Ross⁹ (1806-1859), πρώτος καθηγητής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και γενικός έφορος αρχαιοτήτων στην Αθήνα από το 1833 μέχρι το 1843, επισκέφτηκε την Ρόδο δύο φορές, το 1843 και το 1844 και κατέγραψε τις εντυπώσεις του σε δύο έργα του που εκδόθηκαν το 1845¹⁰ και το 1852¹¹. Στο δεύτερο, με τίτλο *Reisen nach Kos, Halikarnassos, Rhodos und Cypern*, περιγράφει, σε μια και μισή περίπου σελίδα, τη διαδρομή του στην περιοχή νότια-νοτιοδυτικά του Ακραμίτη¹², στις 20 Μαΐου του 1844.

Εισέρχεται στη περιοχή από τα ανατολικά με σκοπό να ακολουθήσει τη δυτική πλευρά του Ακραμίτη και να φτάσει στη Μονόλιθο χρησιμοποιώντας τον χάρτη του Αγγλικού Ναυαρχείου (englischen Karte = Admiralty Chart). Αφού περνά δίπλα από μεγάλους πολυγωνικής τοιχοποιίας αναλημματικούς τοίχους δημιουργούν άνδηρα (εικ. 2), το πρώτο μνημείο που συναντά είναι ο μεγάλος λαξευμένος τάφος, στη θέση «Κοτσάφτι» (εικ. 3α) με τις τρεις ταφικές κλίνες στο εσωτερικό του, τον οποίο και σχεδιάζει. (εικ. 3β) Ένα τέταρτο της ώρας δρόμο αργότερα περνά από τα Μαρμαρούνια όπου σημειώνει πολλά κατάλοιπα και μεγάλους τετραγωνισμένους δομικούς λίθους από ασβεστόλιθο. Άλλο ένα τέταρτο της ώρας αργότερα βρίσκεται στην πλαγιά του Αγίου Φωκά (H. Phokas), στην κορυφή του οποίου δεν ανεβαίνει, κάνει λόγο ωστόσο για τις ισχυρές τοιχοποιίες και τα θεμέλια ενός τετράγωνου πύργου ελληνικών χρόνων, τον οποίο οι ντόπιοι αποκαλούσαν «κάστρο του Αγίου Φωκά», αναφερόμενος προφανώς στα κατάλοιπα του τείχους της ακρόπολης.

Στη συνέχεια φτάνει στο λεκανοπέδιο του Βασιλικού (Basilikon), όπου εντοπίζει τον κατεστραμμένο οικισμό των Βασιλικών, τον οποίο θεωρεί ως μεσαιωνικό χωριό, κτισμένο από αρχαία υλικά. Αναφέρει μάλιστα την εύ-

---

σελίδες (48-66), σε μια από τις πρώτες λεπτομερείς περιηγητικές αναφορές για τη Ρόδο, που δίνουν έμφαση στις αρχαιότητες του νησιού. Έφτασε μέχρι την Έμπωνα και τον Ατάβυρο, χωρίς όμως να προχωρήσει νοτιότερα.

⁹ Για την ζωή και το έργο του *Ludwig Ross* βλ. Goette and Palagia 2005· Helm 2000· Minner 2006.

¹⁰ Ross 1845.

¹¹ Ross 1852.

¹² Ross 1852, 61-62.

ρηση μεγάλων αγγείων σε έναν τάφο της περιοχής από έναν Σιαννίτη, ο οποίος αφού τα έσπασε χρησιμοποίησε τα όστρακα για να κατασκευάσει αυτοσχέδιο ξυλόφουρνο.

Αφήνει πίσω του τα Βασιλικά και κατευθύνεται, με πορεία μιας ώρας, προς τα ερείπια της περιοχής των Παλατιών, θέση «φερόμενη» ως Κάμειρο (Kameiros), το μικρό λιμάνι και τον τετράγωνο μεσαιωνικό πύργο στην παραλία, τα ασβεστοκάμινα και τον κατεστραμμένο μεσαιωνικό οικισμό, πιο ψηλά. Η περιοχή, ωστόσο, του φαίνεται αρκετά δυσπρόσιτη, χωρίς αξιόλογο λιμάνι και χωρίς υδάτινους πόρους, για να θεωρηθεί ως η θέση της Καμείρου, παρότι σε κάποια σημεία εντοπίζει αρκετούς και σημαντικούς τάφους.

Charles Thomas Newton

Την επίσκεψη του Ross ακολουθεί μια δεκαετία περίπου αργότερα, το 1853, η επίσκεψη του Άγγλου αντιπρόξενου στη Μυτιλήνη και αρχαιοδίφη Charles Thomas Newton (1816–1894), ο οποίος εκείνο το συγκεκριμένο έτος χρημάτισε πρόξενος στη Ρόδο. Ο Newton, ήταν ο άνθρωπος που το 1856-1857, έφερε στο φως τα κατάλοιπα του Μουσουλίου της Αλικαρνασσού, ενώ παράλληλα –και κατά κύριο λόγο– συνέλεγε αρχαιότητες για λογαριασμό του Βρετανικού Μουσείου και στο οποίο, το 1861, ανέλαβε τη διεύθυνση του Τμήματος Ελληνικών και Ρωμαϊκών Αρχαιοτήτων¹³.

Το 1865 ο Newton εκδίδει το βιβλίο του *Travels and Discoveries in the Levant*, στο οποίο αφιερώνει κάτι λιγότερο από τέσσερις σελίδες στις αρχαιότητες της Κυμισάλας¹⁴, που είναι και η πρώτη λεπτομερής περιγραφή κάποιων σημαντικών θέσεων.

Περιηγείται την περιοχή χρησιμοποιώντας τον χάρτη του Αγγλικού Ναυαρχείου (Admiralty Chart, no 1667). Εισέρχεται στην περιοχή από τα ανατολικά, τις Στελιές (Stellio), περνώντας μπροστά από τον μεγάλο λαξευμένο τάφο στη θέση Κοτσάφτι για να φτάσει στον λόφο των Μαρμαρουνιών (Marmaroulia). Εκεί μετρά εντυπωσιασμένος τα ερείπια ενός πύργου «ελληνικής τοιχοποιίας» (εικ. 4), που είχε δει και ο Ross, με διαστάσεις 34 πόδια και 10 ίντσες η δυτική πλευρά και 29 πόδια και 10 ίντσες η νότια πλευρά.

Συνεχίζοντας βόρεια προς τον καλυμμένο από χαμόκλαδα λόφο του Αγίου Φωκά (Agios Phokas), συναντά την οχύρωση με την πολυγωνική τοιχοποιία και συνεχίζει στην κορυφή του λόφου για να εντοπίσει τα θεμέλια του επιμήκη ναού (εικ. 5) με διαστάσεις 39 επί 18 ποδιών και 8 ιντσών. Στο νότιο τμήμα του σηκού είδε πεσμένο δίπλα στη βάση του ένα

¹³ Για τη ζωή και το έργο του Newton βλ. Jebb 1895, 81-85· Cook 1997· Barchard 2006, 11· Brisch 2005, 201. Επίσης, Μαΐλλης κ.ά. 2002, 142· Guning 2009, 101-136. Coulié 2014, 28.

¹⁴ Newton 1865, 202-205.

γυναικείο άγαλμα από λευκό μάρμαρο με μακρύ, ποδήρες ένδυμα. Το άγαλμα σώζεται σε ύψος περίπου 10 ποδιών και η βάση του έχει διαστάσεις 4 πόδια και 2 ίντσες επί 3 πόδια και 7 ίντσες. Μολονότι το γλυπτό είναι καλής τεχνοτροπίας, όπως σημειώνει είναι αρκετά κατεστραμμένο για να αξίζει τον κόπο να το πάρει κανείς: τα χέρια λείπουν και το σώμα έχει σπάσει σε δύο κομμάτια, με αρκετά σπόλια να κείτονται τριγύρω. Στο βόρειο τμήμα του σηκού σημειώνει και μετρά, χωρίς ωστόσο να κατανοεί τη χρήση του, το μεγάλο κατώφλι από τον πρόναο στο ναό, με εντομίες στη μια πλευρά του.

Επιχειρώντας να κατηγορήσει το λόφο προς τα δυτικά διαπιστώνει ότι το τείχος της ακρόπολης σώζει στη δυτική πλευρά του ένα θαυμάσιο δείγμα πολυγωνικής τοιχοποιίας (εικ. 6) που εκτείνεται σε μήκος 100 ποδιών και ύψος 8 ποδιών και 9 ιντσών. Τα μεγαλύτερα κομμάτια στην πρόσοψή τους έχουν διακοσμηθεί με εγχάρακτες γραμμές, που σχηματίζουν ζώνες από ρομβοειδή, ψαροκόκαλα και άλλα σχέδια (εικ. 7), με ίχνη κόκκινου χρώματος. Την κόσμιση αυτή παραλληλίζει με κόσμιση αγγείων της γεωμετρικής εποχής.¹⁵

Στη συνέχεια μεταβαίνει στο χώρο των Βασιλικών (Basilika). Εκεί σημειώνει τα θεμέλια αρκετών οικιών, κτισμένων από τετράγωνους ακατέργαστους λίθους, ελληνικής τοιχοποιίας, ενώ μετρά κι ένα από αυτά (εικ. 8) το οποίο έχει διαστάσεις 35 πόδια και 3 ίντσες επί 38 πόδια και 2 ίντσες, ενώ η πόρτα έχει πλάτος 4 πόδια και 11 ίντσες, με μια όρθια πέτρα-παραστάτη σε κάθε πλευρά. Θεωρεί ότι η υπόθεση του Ross, πως ο οικισμός είναι μεσαιωνικός και έχει χτιστεί από αρχαίο υλικό δεν είναι ανυπόστατη, λόγος που ίσως τον κάνει να μην ασχοληθεί καθόλου με τις ισχυρές τοιχοποιίες και τους περιβόλους του οικισμού.

Προχωρά ακόμη δυτικότερα στο Καμιρί (Kamera), το οποίο αναγνωρίζει ως νεότερο κατεστραμμένο οικισμό και φτάνει μέχρι τον μικρό όρμο των Παλατιών για να δει τον τετράγωνο μεσαιωνικό πύργο, τον οποίο όμως δεν εξετάζει περισσότερο.

Επιστρέφοντας προς τα Σιάννα, ακολουθεί τον δρόμο στις βόρειες υπώρειες του Ακραμίτη και περνά από τη θέση Καμπάνες (Campanis), όπου σημειώνει (εικ. 9) θεμελιώσεις από οικίες και τοίχους, ένα αρχαίο πηγάδι και «ελληνικούς» τοίχους στις νότιες υπώρειες του λόφου της Κυμισάλας (Kemisalla).

Albert Berg

Την ίδια χρονιά με τον Newton, το 1853, επισκέπτεται την περιοχή και

¹⁵ Newton 1865, 203, παραπέμποντας σε κόσμιση γεωμετρικών αγγείων στο βιβλίο του Birch 1858, 252 κ.ε.

ο Γερμανός διπλωμάτης, περιηγητής και ζωγράφος Albert Berg (1825-1884)¹⁶, ο οποίος περιγράφει την περιοχή με γλαφυρό τρόπο, μέσα από τα μάτια του καλλιτέχνη, Το 1861 εκδίδεται το βιβλίο του με τίτλο *Die Insel Rhodos*, στο οποίο, λαμβάνει υπόψη του τη δουλειά του Ross και του Guerin που έχουν ήδη δημοσιευτεί, καθώς και του Newton, αν και ακόμη αδημοσίευτη, στους οποίους κάνει συχνές αναφορές¹⁷.

Ο Berg εισέρχεται στην περιοχή από την πλευρά της Μονολίθου, και αφού επισκεφτεί τον μεσαιωνικό οικισμό και τον πύργο των Παλατιών, στη θέση «Κάμειρος» (Kameiros), προχωρά περίπου μια ώρα προς βορά για να φτάσει στα Βασιλικά (Vasilika). Διακρίνει τον περίβολο ενός ορθογώνιου κτηρίου, κτισμένο από μεγάλους λίθους, κάποιοι από τους οποίους φτάνουν τα 6 πόδια σε μήκος. Λίγο ψηλότερα βρίσκει τα κατάλοιπα μικρότερων κτηρίων, κτισμένα ξηρολιθικά με μεγάλους λίθους. Σώζονται ακόμη οι θύρες κάποιων τέτοιων κτισμάτων με τις παραστάδες και τα υπέρθυρα στη θέση τους.

Στη συνέχεια αναφορίζει τον λόφο του Αγίου Φωκά (Hagios Phokas), όπου σημειώνει πως πρόκειται για δύο λόφους, γεμάτους με ερείπια, προφανώς αναφερόμενος και στον όμορο λόφο των Μαρμαρουνιών, που ενώνεται με τον Άγιο Φωκά με χαμηλό διάσελο. Με ιδιαίτερη προσπάθεια εντοπίζει τα σκεπασμένα από πυκνούς θάμνους ερείπια, ακολουθώντας τις περιγραφές του Newton, καθώς ο Ross δεν είχε ανεβεί στην κορυφή του λόφου.

Από τους δύο λόφους ο βορειότερος (Άγιος Φωκάς) κρίνεται αξιολογότερος, καθώς ανάμεσα σε θάμνους και πολλές πέτρες ο Berg διακρίνει επτά αναλημματικούς τοίχους πολυγωνικής τοιχοδομίας που δημιουργούν άνδηρα. Διατηρούνται σε ύψος δύο ή τριών δόμων και είναι κτισμένοι από μεγάλες πελεκημένες πέτρες. Τον εντυπωσιάζει ένα τμήμα στα ΝΔ το οποίο είναι κτισμένο από μεγάλους λίθους, τετραγωνισμένους και από άλλους λιγότερο ή περισσότερο ακανόνιστους πολυγωνικούς, τη γωνία του οποίου και σχεδιάζει (εικ. 10). Ο ανώτερος δόμος περιλαμβάνει λίθους με σκαλισμένα μοτίβα. Στην κορυφή του λόφου βρίσκει το ναό, όπου στο κέντρο του δυτικού άκρου του διασώζεται το βάθρο του αγάλματος. Αναγνωρίζει έναν κολοσσικό γυναικείο ενδεδυμένο κορμό, άσχημα ακρωτηριασμένο να κείται στο έδαφος.

Παρόμοια ερείπια, πολυγωνικής τοιχοδομίας συναντά και στον διπλανό λόφο, των Μαρμαρουνιών, ενώ στο διάσελο εντοπίζει τον περίβολο ενός μακρόστενου κτηρίου (εικ. 11), το οποίο θεωρεί ως ναό. Δεν προχωράει ανατολικότερα από τα Μαρμαρούνια, καθώς αρκείται στην περιγραφή του Ross για τον μεγάλο λαξευμένο τάφο και τους μεγάλους πολυγωνικής τοιχοποιίας αναλημματικούς τοίχους στα Αλώνια.

¹⁶ Για τη ζωή και το έργο του Berg βλ. Thieme, Becker u.a 1909, S. 385.

¹⁷ Berg 1861, 149-153.

Θεωρεί ότι η περιοχή ολόκληρη ανήκει στην Κάμειρο, κατοικημένη κατά κόμας, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη και δεν βρίσκει απαραίτητη την υπόθεση του Ross ότι η Κάμειρος περιορίζεται μόνο στις αρχαιότητες της περιοχής των Παλατιών.

Victor Guérin

Έναν χρόνο μετά, το 1854, ο Victor Guérin (1821-1891), Γάλλος διανοούμενος και αρχαιοδίφης, μέλος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, επισκέπτεται επίσης την περιοχή και κάνει μια μικρή περιγραφή στο 21^ο κεφάλαιο του έργου του *Voyage dans l'Île de Rhodes et description de cette île*, το οποίο εκδίδεται το 1856¹⁸.

Χρησιμοποιεί τον χάρτη του Captain T.B.A. Spratt, στον οποίο όμως κάνει κάποιες διορθώσεις και προσθήκες. Εισερχόμενος στην περιοχή από την πλευρά της Μονολίθου (κεφ. XX) και ταυτίζοντας τα ερείπια στο Καμιρί (Camiros Rheni) και τα Παλάτια με την αρχαία Κάμειρο και το *Μνασήριον* του Στράβωνα (*Γεωγραφικά* 14.2.12, 1), προχωρά βόρεια, και φτάνει στο λεκανοπέδιο του Βασιλικού και τον λόφο των Βασιλικών (Vasilika), όπου βρίσκει κατάσπαρτα ερείπια αρχαίων κτιρίων. Μέσα από την «ακαταστασία» των ερειπίων ξεχωρίζει τα ίχνη (**εικ. 12**) «ενός πολύ εκτεταμένου ορθογώνιου περιτειχίσματος κτισμένου με τα υλικά μιας πολύ έντεχνης κατεργασίας... χωρίς κονίαμα σε οριζόντιες διαστρώσεις» και με λίθους μεγάλων διαστάσεων, που υποθέτει πως πρέπει να ανήκε σε κάποιο δημόσιο κτίριο, ακόμη και σε έναν αρχαίο ναό «από τους πρωτόγονους εκείνους ναούς που έκτισαν οι Τελχίνες...». Γύρω και πάνω από αυτό το περιτείχισμα, όπως το αποκαλεί, βρίσκονται και άλλα μικρότερα κτίσματα και αυτά κατασκευασμένα με καλοδουλεμένα υλικά, μερικά από τα οποία σώζουν τις εισόδους τους που αποτελούνται από δύο μεγάλους κάθετους και έναν οριζόντιο ογκόλιθο που σχηματίζει υπέρθυρο. Κατά τη γνώμη του πρόκειται για αρχαίο οικισμό, που όπως δείχνει και το όνομά του «ήταν σε θέση να χρησιμεύσει κάποτε σαν κατοικία στους αρχαίους βασιλιάδες της Καμείρου».

Μετά τα Βασιλικά ο Guérin κατευθύνεται ανατολικά προς τον Άγιο Φωκά (Hagios-Phokas), στον οποίον όμως δεν φαίνεται να ανεβαίνει, αναφέροντας μόνον ότι «καλύπτεται από μερικά ερείπια που φαίνεται να είναι κατάλοιπα ενός αρχαίου περιχαρακώματος» και δεσπόζει στην εύφορη κοιλάδα της Κυμισάλας (Chimisala). Εκεί που σταματάει είναι τα Μαρμαρούνια (Marmaro-Vounia), όπου την προσοχή του τραβούν ένα πλήθος από λαξευμένους ογκόλιθους και ένας μαρμάρινος κίονας, τα οποία θεωρεί ότι προέρχονται από κάποιο αρχαίο λατομείο της περιοχής του Ακραμίτη.

¹⁸ Guérin 1856, 248-254. Βλ και Παπαϊωάννου 1989. Για τη ζωή και το έργο του Guérin βλ. Broc, 1988, 169. Παπαχριστοδούλου 1994², 418-423.

Τέλος καθοδόν για τα Σιάννα περνά από το μικρό παρεκκλήσι της Ζωοδόχου Πηγής και την κρήνη με το «εξαιρετικά δροσερό και διαυγές νερό», στην οποία ρίχνουν τη σκιά τους «θαυμάσιες μουριές». Από την κρήνη ένα μικρό κτιστό υδραγωγείο οδηγεί τα νερά στη ορθογώνια δεξαμενή (εικ. 13), κατασκευασμένη από αρχαία υλικά, ενώ γύρω της υπάρχουν διασκορπισμένα (εικ. 14) αρχαία ερείπια, στοιχείο που του φανερώνει ότι κάποτε αυτός ο τόπος ήταν κατοικημένος –αναφέρεται στον αρχαίο οικισμό των Στελιών.

Alfred Biliotti

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η δράση του Άγγλου αντιπρόξενου (1850-1863) στη Ρόδο Alfred Biliotti (1833-1915), ο οποίος δούλεψε κοντά στον Newton και για λογαριασμό του τελευταίου από το 1853, μαθαίνοντας τα μυστικά της αρχαιολογίας¹⁹. Από το 1859 διεξήγαγε, με φερμάνι της Πύλης, μαζί με τον Γάλλο φωτογράφο Auguste Salzmann (1824-1872) σειρά ανασκαφών στην Καμιρίδα και το 1868 στην Ιαλυσία, για λογαριασμό του Βρετανικού Μουσείου²⁰. Το 1870 ο Α. Biliotti, εξερευνώντας θέσεις περιμετρικά του Καστέλλου Κρητηνίας, έφτασε στον Άγιο Φωκά και ερεύνησε μέρος της αρχαίας νεκρόπολης στη θέση Σκαλί. Είναι η πρώτη φορά που γίνεται λόγος για τη νεκρόπολη της Κυμισάλας, την οποία οι προηγούμενοι περιηγητές φαίνεται να προσπερνούσαν χωρίς να παρατηρήσουν. Στην επιστολή του, της 19^{ης} Μαΐου 1870 προς τον τότε Επιμελητή Αρχαιοτήτων του Βρετανικού Μουσείου, Charles Newton, ο Biliotti κάνει μια πρώτη σύντομη αναφορά στον Άγιο Φωκά²¹:

«Άγιος Φωκάς, μισό μίλι από το ακρωτήριο Κοπριά. Τάφος κτιστός με πεπλατυσμένους λίθους περιέχον κοινά αγγεία της Ελληνικής περιόδου. Ένας βοσκός συνέλλεξε σε αυτό σημείο, μετά από μεγάλη νεροποντή, ένα μικρό αγγείο που περιείχε 17 καμιρίτικα αργυρά νομίσματα. Οι τάφοι τους οποίους εντοπίσαμε μεταξύ του Αγίου Φωκά και της ακτής ήταν κατώτερης τεχνοτροπίας, αλλά ένας χωρικός βρήκε –όχι μακριά από το Ιπποτικό κάστρο (ενν. των Σιάννων)- ένα αρχαϊκό πήλινο ειδώλιο».

¹⁹ Barchard 2006, 11-13

²⁰ Για τη ζωή και την αρχαιολογική δράση του Α. Biliotti, βλ. Barchard 2006· Holland and Markides 2008², 88-89. Gunning 2009, 131, σημ. 113. Για τις ανασκαφικές δραστηριότητες των Α. Biliotti και Α. Salzmann στη Ρόδο, ειδικότερα βλ. Challis 2008, 146-147. Coulié 2014, 24-35. Επίσης, Biliotti e Cotret 1881, Δ-Ε, (προλογος). Rhodes, 26-35. Για τις ανασκαφές στην Κάμιρο βλ. Salzmann 1875; G. Jacopi, “Esplorazione archeologica di Camiro - I. Scavi nelle necropoli camiresi, 1929-1930”, Clara Rhodos 4, 1931, 7.

²¹ Επιστολή προς τον Ch. Newton, 19 Μαΐου 1870, στο Βρετανικό Μουσείο. Επίσης, Coulié 2014, 35.

Η δραστηριότητά του σύντομα επεκτάθηκε στον απέναντι λόφο της Κυμισάλας, όπου ο Α. Biliotti φέρεται να ανέσκαψε κυρίως τάφους των αρχαϊκών χρόνων, όπως μας πληροφορεί ο Amedeo Maiuri²². Σημαντικός αριθμός αγγείων από την έρευνα του Biliotti στην Κυμισάλα έφθασε σε μουσειά του εξωτερικού, ενώ μια ποσότητα 2500 αντικειμένων, διοχετεύτηκαν στην αγορά το 1885 μέσω του οίκου δημοπρασιών του Λονδίνου, Sotheby's²³, ως αντικείμενα προσωπικής συλλογής του Alfred Biliotti, αποκτηθέντα από ανασκαφές στη Ρόδο²⁴.

Μετά την μετάθεσή του στην Τραπεζούντα, ως προξένου της Αγγλίας, το 1873²⁵, οι ανασκαφικές του δραστηριότητες στη Ρόδο σταμάτησαν. Ωστόσο, σύμφωνα με τα γραφόμενα του αδελφού του, Edward Biliotti, ο Alfred δοκίμασε για ένα μικρό διάστημα να επαναλάβει «τας προ πολλού διακοπείσας ανασκαφάς» το 1880, ίσως αφού επανήλθε στη Ρόδο το 1879 για σύντομο χρονικό διάστημα, επ' αφορμή του θανάτου του πατέρα του Charles Biliotti²⁶, αλλά προσέκρουσε σε «κόλυμα απρόοπτον», το οποίο δεν γνωρίζουμε.²⁷

Edward Biliotti και Αββός Cottret

Μετά τις έρευνες του Α. Biliotti, την περιοχή περιηγήθηκαν ο αδελφός

²² Smith 1883, 136. Βλ. και Smith 1885, 371, όπου γίνεται αναφορά στις αρχαιότητες και τα ημερολόγια των ανασκαφών του Α. Biliotti στην Ρόδο, τα οποία μεταφέρθηκαν στο Βρετανικό Μουσείο (τα ημερολόγια έχουν τη μορφή επιστολών προς τον εκάστοτε χρηματοδότη των ανασκαφών και δεν προσφέρουν καμία ουσιαστική πληροφορία) και στο προβλήματα ταύτισης των αρχαιοτήτων που αναγράφονται, Επίσης, Maiuri 1928, 84, όπου γίνεται αναφορά σε ανασκαφή μυκηναϊκών, αρχαϊκών και κλασικών τάφων στο λόφο της Κυμισάλας.

²³ Sotheby, Wilkison and Hodge, *Priced Catalogue of a Collection of Antiquities and Miscellaneous Works of Art Excavated in Rhodes*, 3-5 December 1885, London.

²⁴ Βλ. Furtwängler 1886, 138-154, για έναν σημαντικό αριθμό αγγείων που εισήχθησαν στο Βασιλικό Μουσείο του Βερολίνου κατά το έτος 1885, ως αποτέλεσμα των ανασκαφών του Α. Biliotti στα Σιάννα (νεκρόπολη Κυμισάλας). Επίσης, Smith 1884, για αγγεία με την ίδια προέλευση στο Βρετανικό Μουσείο.

²⁵ Barchard 2006, 15.

²⁶ Barchard 2006, 18-19.

²⁷ Biliotti e Cottret 1881, Ε (πρόλογος). Η πληροφορία αυτή δεν επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές. Για τις ανασκαφές του Α. Biliotti στην Κυμισάλα πριν το 1883 ξέρουμε μόνο από τις αναφορές των Smith 1883, 136· Smith 1884, 220· Smith 1885, 371· Furtwängler 1886, 138. Είναι πιθανόν ότι τότε επικεντρώνεται στην Κυμισάλα, αφού η Κάμειρος και η Ιαλυσός έχουν ήδη ερευνηθεί αρκετά. Για το έτος 1880, ως το τελευταίο των επιστημονικών ανασκαφών του Biliotti στη Ρόδο, βλ. Coulie 2014, 34.

του και σε κάποιες περιπτώσεις συν ανασκαφέας²⁸, Edward Biliotti και ο Γάλλος Αββάς (ηγούμενος) Cottret, οι οποίοι το 1881 δημοσιεύουν το βιβλίο τους *L'île de Rhodes* (το οποίο παράλληλα εκδίδεται και στην ελληνική, σε μετάφραση Μ. Μαλλιαράκη και Σ. Καραβοκυρού, με τον τίτλο *Ρόδος*), στο οποίο αφιερώνουν 9 σελίδες στην περιοχή, που αποτελεί και την εκτενέστερη μέχρι τότε καταγραφή των αρχαιοτήτων της Κυμισάλας,²⁹ έχοντας υπόψη τους και τα έργα του Guerin (1856) και του Newton (1865).

Εισέρχονται στην περιοχή από τα δυτικά, από τη Μονόλιθο, εξετάζοντας αρχικά τα ερείπια στο Καμυρί (Kamary ή Kambiry) και προχωρώντας ανατολικά προς τα Βασιλικά (Vassilika), όπου συναντούν ένα πυκνό δάσος από πεύκα και κυπαρίσσια: «*Ίσως να πρόκειται για ένα ιερό δάσος που περιβάλλει τα ερείπια...*». Ετυμολογούν το όνομα της θέσης των Βασιλικών από κάποιον αρχαίο ναό αφιερωμένο στον Ποσειδώνα ή τον Απόλλωνα Βασιλέα³⁰.

Ανηφορίζουν έναν δρόμο καλυμμένο από λίθους, **(εικ. 15)** ο οποίος διαιρεί από νότια προς βόρεια το λόφο, ο οποίος μοιάζει με «*απέραντο εργοστάσιο τεκτονικής*» παρά με ερειπίωνα, καθώς οι λίθοι είναι όλοι προσεκτικά λαξευμένοι. Μέσα από αυτή τη χαώδη κατάσταση ξεχωρίζει ο μεγάλος ορθογώνιος περίβολος, τα κατώτερα θεμέλια του οποίου αποτελούνται από ογκώδεις λίθους, τόσο μεγάλους που τους ανάγουν στην εποχή των Τιτάνων(!). Πάνω σε αυτούς στηρίζονται τέλεια κατεργασμένοι λίθοι που φέρουν εξοχές. Η οδός περνά τον τοίχο, χωρίς να υπάρχουν ίχνη πύλης. Στο εσωτερικό αυτού του χώρου, βλέπουν ίχνη εισόδων με υπέρθυρα. Σε ένα από τα κτίσματα **(εικ. 16)** βρίσκεται ενσωματωμένη «*ευρεία τράπεζα εκ λίθων ορθογώνιος, εσκαμμένη σκαφοειδώς, διατρεχόμενη υπό αυλάκων, αίτινες καταλήγουσιν εις τρήμα διάτρητον εις τον τοίχον*».

Στη Β.Δ. γωνία παρατήρησαν μια περιστροφική κλίμακα λαξευμένη στο βράχο που οδηγεί στα αριστερά στη θάλασσα. Από την κατώτερη βαθμίδα της ξεκινούσε οδός η οποία διέτρεχε «*με ιδιότροπους ελιγμούς*» το λεκανοπέδιο.

Από τα Βασιλικά ανηφορίζουν στη συνέχεια την κοιλάδα στα ανατολικά και ανεβαίνουν στον λόφο του Άγιου Φωκά (Aghios Phocas), που είναι καλυμμένος από βάτους. Το ομώνυμο βυζαντινό παρεκκλήσι βρίσκεται εντός του πολυγωνικού τείχους, το οποίο θεωρούν ως τον περίβολο της ακρόπολης.

²⁸ Smith 1883, 136.

²⁹ Biliotti et Cottret 1881, 434-442. Η εργασία τους μεταφράστηκε συγχρόνως στην Ελληνική από τους Μαλλιαράκη και Καραβοκυρό. Για μια σύντομη παρουσίαση του έργου τους βλ. Παπαχριστοδούλου 1994², 423-425.

³⁰ Για την ετυμολογία του ονόματος βλ. Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 89-90.

Από Β. προς Ν. υψώνεται ο επιμήκης μεγαλόπρεπος τοίχος 30μ. μήκος και 2.70μ. πλάτος. Στο βόρειο άκρο της η όψη είναι ζωγραφισμένη από ρομβοειδή, τετράγωνα και στρογγυλά σχήματα, ενώ το κόκκινο χρώμα που είχε δει ο Newton το 1853 δεν ήταν πλέον διακριτό. Κατά τη γνώμη τους «*τοσαύτη τέχνη κατηναλώθη προς στολισμόν μιας πύλης της αρχαιότητος εζόχου*».

Στα νότια ο τοίχος του περιβόλου συνεχίζει αποτελούμενος από ακατέργαστους ογκώδεις λίθους που αντικαθιστούν την κατεργασμένη τεκτονική.

Φτάνοντας στην κορυφή βρίσκουν τον ναό, με μήκος 11.90μ. και πλάτος 5.70μ., όπου σημειώνουν τόσο το μεγάλο κατώφλι από τον πρόναο στον σηκό, όσο και τα κατάλοιπα του λατρευτικού αγάλματος. Σώζεται ακόμη ένα μεγάλο μέρος του κορμού του αγάλματος, πλέον σε ύψος μόλις 1,50 μ., από λευκό μάρμαρο. Το δεύτερο κομμάτι του κορμού που είχε δει ο Newton 30 περίπου χρόνια νωρίτερα είχε εξαφανιστεί. Το κεφάλι, οι βραχίονες και τα κάτω άκρα δε βρέθηκαν. Ο κορμός του αγάλματος έφερε την «*θηλυπρεπή ευκαμψίαν*» που οι αρχαίοι απέδιδαν στον Απόλλωνα. Το ένδυμα είναι μια απλή χλαμύδα που ανέμιζε ελαφρά για να παραστήσει τα ισχία και ήταν «*μεμελισμένη εις ακροπεπίδια μακρά και στενά*».

Στη συνέχεια περιηγούνται στην ανατολική πλευρά του λόφου, η οποία διαρθρώνεται σε βαθμίδες ακολουθώντας την οδό που κατηφορίζει την ακρόπολη, η οποία σε αρκετά σημεία είναι εμφανώς χαραγμένη στο βράχο «*αλλά ακολουθώντας την βρίσκεται κανείς μπλεγμένος σε λαβύρινθο περιφερόμενος ανάμεσα σε δέντρα και κτίσματα, με αποτέλεσμα να επανέρχεται κάποιος στο ίδιο σημείο*». Εγκαταλείποντας την προσπάθεια να εντοπίσουν την οδό κατηφορίζουν την ανατολική πλαγιά προς το διάσελο. Εκεί ξανασυναντούν την αρχαία διάνοιξη, αλλά ταυτόχρονα εντοπίζουν και μια κατασκευή, (εικ. 17) «*λίθος 4μ. μήκους, 2μ. πλάτους και 1μ. ύψους. Βαθεία κοιλότης σφαιρική είναι ζωγραφισμένη επί του μισού κύβου του οποίου οι επιμήκεις επιφάνειες σχηματίζουν δύο θρανία με κατώτερη βαθμίδα για τα πόδια και υπό αυτούς είναι σωλήνας ρέων δι' εντομής στενής λαξευμένης στην αντίθετη επιφάνεια της λεκάνης*», την οποία χαρακτηρίζουν ως «*κρήνη θρησκευτικών πλύσεων*», στην πραγματικότητα, έναν μεγάλο βωμό.

Μετά από περπάτημα 10 λεπτών προς τα νότια φτάνουν στο λόφο Μαρμαρούνια (Marmaroulia), όπου διαπιστώνουν την ύπαρξη πολλών ογκωδών, καλά λαξευμένων λίθων και τον κορμό μιας ημιτελούς στήλης, που είχε δει και ο Guérin. Εντοπίζουν, επίσης, τα λείψανα του «ελληνικού» πύργου με μήκος 10μ. 65μ. στην ανατολική και δυτική όψη και 9μ. στη βόρεια και νότια όψη, που είχαν καταγράψει τρεις δεκαετίες νωρίτερα οι Newton, Berg και Guerin.

Από τα Μαρμαρούνια κατευθύνονται στη συνέχεια ΝΑ και φτάνουν μέχρι τις Στελιές (Stelio) και στη θέση “Κοτσάφι” όπου είδαν τον μεγάλο

λαξευμένο τάφο, ενώ, ανηφορίζοντας προς τα Σιάννα διαπιστώνουν ότι ο δρόμος προς τις Στελιές (Selies) και τα Αλώνια (Alonia) περιβάλλεται από αρχαίους τοίχους προς διάφορες διευθύνσεις (τους οποίους είχε εντοπίσει και ο Ross), χωρίς να μπορούν όμως να εξηγήσουν τη λειτουργία τους.

Στρέφοντας προς τα πίσω, δυτικά, οι E. Biliotti και Cottret είναι οι πρώτοι περιηγητές και καταγραφείς της περιοχής που κάνουν πλέον μνεία –αν και απλή μόνο- για τη νεκρόπολη της Κυμισάλας (Kymisalla), για το δυτικό τουλάχιστον τμήμα της στην ανατολική πλαγιά του ομώνυμου λόφου. Η αναφορά δεν είναι σαφώς τυχαία, αφού είχαν προηγηθεί οι έρευνες του Alfred Biliotti. Στα νότια, νοτιοανατολικά του λόφου της Κυμισάλας, στη θέση Καμπάνι (Cambani) διακρίνουν τα ερείπια κτισμάτων και ένα αρχαίο φρέαρ, που είχε δει και ο Newton το 1853, ενώ κάνουν λόγο και για τα ερείπια ενός μεγάλου σταδίου στη βόρεια Β.Δ. πλαγιά του Ακραμίτη, που δε φαίνεται να ανήκουν σε μία μόνο πόλη, αλλά σε πλήθος μικρών. Εγκαταλείπουν την περιοχή επιστρέφοντας στο Καμιρί και από κει προς τη Μονόλιθο, παραδεχόμενοι ότι ο χρόνος που διέθεσαν για την περιήγησή τους στην περιοχή ήταν εξαιρετικά λίγος για να μπορέσουν να κάνουν λόγο για την ύπαρξη πολλών μικρών κωμών, αφού «*επί σκοπώ πολλά ερείπια παραλείψαμεν ενδιατρίβοντες μόνον περί τα μάλλον σπουδαία*».

Μετά τη διακοπή των «ανασκαφών» του Alfred Biliotti από τη δεκαετία του 1870 και την περιήγηση του Edward Biliotti και του Αββά Cotret το 1881, η μερικώς ανασκαμμένη νεκρόπολη έμεινε έρμαιο στα χέρια ντόπιων αρχαιοκαπήλων. Η απομόνωση και το δύσβατο της περιοχής, σε συνδυασμό με την αδιαφορία των αρχών, οδήγησαν, στα τέλη του 19ου αι., σε μια άνευ προηγουμένου τυμβωρυχία, με αποτέλεσμα να πουληθούν στο εξωτερικό πολλά ευρήματα από την περιοχή της Κυμισάλας³¹.

Σχολιασμός

Από το 1852 μέχρι το 1881, επτά ξένοι περιηγητές, αρχαιοδίφες, αρχαιολόγοι και αρχαιοκλόποι επισκέφτηκαν την περιοχή της Κυμισάλας καταγράφοντας αρχαιολογικές θέσεις και μνημεία (πίν. 1).

Επισκέπτης	Εθνικότητα	Ιδιότητα	Έτος επίσκεψης	Έτος δημοσίευσης
Ludwig Ross	Γερμανός	Καθηγητής Αρχαιολογίας	1844	1852
Albert Berg	Γερμανός	διπλωμάτης - ζωγράφος	1853	1861
Charles Thomas	Άγγλος	αντιπρόξενος -	1853	1865

³¹ Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 70.

Newton		αρχαιοδίφης		
Victor Guérin	Γάλλος	Αρχαιοδίφης - μέλος Γαλλικής Αρχαιολ. Σχολής	1854	1856
Alfred Biliotti	Ρόδιος (Ιταλός)	Άγγλος αντιπρόξενος	1870, 1880-1883;	-
Edward Biliotti - Αββάς Cottret	Ρόδιος (Ιταλός) - Γάλλος	Άγγλος αντιπρόξενος – Γάλλος μοναχός	1880-1881;	1881

Πίνακας 1. Ξένοι περιηγητές, αρχαιοδίφες, αρχαιολόγοι και αρχαιοκλόποι που επισκέφθηκαν την περιοχή της Κυμισάλας κατά τον 19^ο αι.

Μέχρι και τα χρόνια του Guérin (1854), τα αρχαιολογικά κατάλοιπα της περιοχής βόρεια του Ακραμίτη (από τον Αρμενιστή και τα Παλάτια μέχρι τα Βασιλικά και τον Άγιο Φωκά) έτειναν να ταυτιστούν με την αρχαία Κάμιρο³², καθώς κάλυπταν μια εξαιρετικά μεγάλη έκταση, που μπορούσε να δικαιολογήσει την ταύτισή τους με μία εύρωστη αρχαϊκή πόλη-κράτος. Ισχυρή ένδειξη για την παραπάνω ταύτιση, απετέλεσε και το διατηρούμενο μέχρι και σήμερα τοπωνύμιο «Κάμειρος Ρένη», σε θέση δυτικότερα των Βασιλικών, κοντά στην ακτή³³. Άλλωστε, οι ανασκαφές των Alfred Biliotti και August Salzmann, που έφεραν στο φως την αρχαία Κάμιρο τη δεκαετία του 1860 δεν είχαν ακόμη ξεκινήσει³⁴ Η Κυμισάλα, ως περιοχή με περισσότερες από μια κόμεις έρχεται στο προσκήνιο μετά τη δράση του Alfred Biliotti, γύρω στο 1870, και πρώτα από τα κείμενα των Edward Biliotti και Αββά Cottret, το 1881, χωρίς όμως ακόμη να γίνεται κάποια ταύτιση ή λόγος για έναν αρχαίο Δήμο.

Οι περιηγητές εισέρχονται στην περιοχή είτε από την πλευρά του Αρμενιστή, είτε από τις Στελιές (**εικ. 18**) και περιηγούνται τις βασικές θέσεις της περιοχής με κύρια έμφαση στα Βασιλικά, τον Άγιο Φωκά, τα Μαρμαρούνια και τα Αλώνια, ενώ αναφέρονται και οι θέσεις στις Καμπάνες και στις Στελιές. Κανείς, πριν το 1870 δεν φαίνεται να γνωρίζει την ύπαρξη της μεγάλης νεκρόπολης της Κυμισάλας –ούτε και κανένα άλλο νεκροταφείο της περιοχής– μολονότι η διαδρομή που συνδέει την ακρόπολη του Αγίου Φωκά με τα Βασιλικά περνά από την καρδιά της νεκρόπολης. Αυτό ίσως σημαίνει ότι η νεκρόπολη είναι ακόμη ασύλητη και προφανώς τα τυχόν υπέργεια μνημεία είναι καλυμμένα από θαμνώδη βλάστηση. Ο πρώτος που

³² Berg 1862, 149-150.

³³ Ross 1845, 112 και σημ. 50· Ross 1852, 62-63· Guérin 1854, 289· Berg 1862, 149-150, 153.

³⁴ Βλ. παραπάνω, σημ. 32.

την εντοπίζει και ξεκινά την έρευνα είναι ο Biliotti την άνοιξη του 1870, με αποτέλεσμα η νεκρόπολη να αναφέρεται πλέον στο βιβλίο των Edward Biliotti και Abbe Cottret το 1881.

Οι διαδρομές των περιηγητών μας δίνουν και μια εικόνα των μονοπατιών της εποχής που σε γενικές γραμμές δεν μοιάζει να έχει αλλάξει πολύ σήμερα. Οι διαδρομές συμπίπτουν με τους υπάρχοντες δασικούς και αγροτικούς δρόμους της περιοχής, αλλά και με μονοπάτια που ακόμη χρησιμοποιούνται από τους ντόπιους.

Ως προς τα μνημεία και τις αρχαιολογικές θέσεις μπορούν να γίνουν κάποιες παρατηρήσεις:

Ο Newton το 1863 εισέρχεται στην ακρόπολη του Αγίου Φωκά από τα νότια, ανηφορίζοντας από το διάσελο που δημιουργείται ανάμεσα στους λόφους των Μαρμαρουνίων και του Αγίου Φωκά, όπου αναμένεται, στο πλαίσιο της σύγχρονης αρχαιολογικής έρευνας Κυμισάλας, η ύπαρξη της κύριας πύλης εισόδου στην ακρόπολη, σήμερα ολοσχερώς κρυμμένη από την πυκνή βλάστηση που καθιστά την προσέγγιση αδύνατη. Κατά τη διαδρομή του αυτή και προφανώς λόγω της κάλυψης της πλαγιάς από χαμόκλαδα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, ο Newton δεν παρατηρεί τον μεγάλο ορθογώνιο περίβολο που βρίσκει ο Berg την ίδια χρονιά λίγο ψηλότερα στη βόρεια κλιτύ του λόφου των Μαρμαρουνίων, ούτε τον μεγάλο βωμό που βρίσκεται στο πλάτωμα του διασέλου και τον οποίο περιγράφουν 30 χρόνια αργότερα, το 1881, λεπτομερώς οι Edward Biliotti και Abbe Cottret.

Στο ναό της ακρόπολης ο Berg αναφέρει ότι είδε το 1853 τμήμα ενδεδυμένου γυναικείου κολοσσικού αγάλματος από λευκό μάρμαρο ακρωτηριασμένο. Ο Newton, την ίδια χρονιά, το περιγράφει, ως γυναικείο, με ποδήρες ένδυμα, με τον κορμό θραυσμένο σε δύο κομμάτια, τα χέρια και το κεφάλι να λείπουν, και με σωζόμενο ύψος 3,048 μ. (10 πόδια), ενώ δίπλα σωζόταν και η βάση του με διαστάσεις 1,27 μ (4 πόδια και 2 ίντσες) επί 1.092 μ. (3 πόδια και 7 ίντσες). Τριάντα περίπου χρόνια αργότερα (1881) οι E. Biliotti και Cottret κάνουν λόγο για έναν θηλυπρεπή κολοσσικό κορμό, σωζόμενο πλέον μόνο κατά 1,50 μ. περίπου, χωρίς κεφάλι και άκρα και ντυμένο με χλαμύδα(;).

Τα Βασιλικά, διατηρούνται σε αρκετά καλύτερη κατάσταση από ότι σήμερα, με τον μεγάλο περίβολο να εντυπωσιάζει, την οδό η οποία διατρέχει τον οικισμό από νότο προς βορά να είναι ορατή και βαθιά και κάποιες μεγάλες οικίες να διατηρούν όρθιες τις παραστάδες των θυρών και τα υπέρθυρά τους. Το κτίσμα το οποίο μερικώς ερεύνησε ο συνάδελφος Κακαβογιάννης το 1975³⁵, ήταν και στις μέρες του Guérin (1854) ιδιαίτερα εντυπωσιακό.

³⁵ Στεφανάκης και Πατσιαδα 2009-2011, 89.

Ως προς το φυσικό περιβάλλον της περιοχής, οι περιγραφές των Berg και Guerin, για το χώρο των Βασιλικών, κάνουν λόγο για «έναν ανακατεμένο σωρό από κατεδαφισμένους ογκόλιθους, στο μέσο του οποίου υψώνονται πεύκα και κυπαρίσσια που ριζώσανε από παντού, καθώς και μια πυκνή συστάδα από θάμνους και βάτους»³⁶, κάτι που επιβεβαιώνουν και οι Biliotti και Cottret το 1881: «...Πυκνόν δάσος πεύκων και κυπαρίσσιων καθιστά δυσχερή την δίοδον και πλησίασιν και την μελέτην του οροπεδίου τούτου (των Βασιλικών)...»³⁷.

Ο λόφος του Αγίου Φωκά αναφέρεται ως ιδιαίτερος θαμνώδης, χωρίς δέντρα από τους πρώτους περιηγητές. Η επίσκεψη των Biliotti και Cottret με την εκτενή εξέταση του λόφου, επιβεβαιώνει το γεγονός, προσθέτοντας όμως ότι στην κορυφή του υπήρχαν καμένοι κορμοί δέντρων κομμένοι στο ύψος του ανθρώπου, προφανώς κατάλοιπα δάσους που παραδόθηκε στη φωτιά. Χαρακτηριστική, μάλιστα, είναι η φράση, που χρησιμοποιούν όταν κατηγορίζοντας από την ακρόπολη του Αγίου Φωκά προς το λόφο των Μαρμαρουνιών, κατευθύνονταν «προς τας τρεις πεύκας»³⁸, έναν χώρο που σήμερα είναι πυκνά δασωμένος (εικ. 19).

Αντίθετα, ο χώρος των Στελιών, γύρω από την πηγή δίπλα στο εκκλησάκι της Ζωοδόχου Πηγής περιστοιχίζεται από «θαυμάσιες μουριές», στα χρόνια του Guerin (1854), ενώ κοντά στην ορθογώνια δεξαμενή υπήρχαν μερικές καλύβες, ήδη από το 1844, έτος επίσκεψης του Ross, και κήποι φυτεμένοι με αμπέλια.

Ο Newton θαυμάζει την ανεμπόδιση θέα από την κορυφή του Αγίου Φωκά, απ' όπου μπορεί να δει από το ακρωτήριο της Αμάρτου (Yamurtos) στα ανατολικά, μέχρι τον Αρμενιστή (Armanistes-cape Monolithos) στα δυτικά,³⁹ ενώ παρατηρεί και σημειώνει, τέλος, το γεωλογικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει το Β.Α. άκρο του Ακραμίτη (εικ. 20) με την επαλληλία και το παιχνίδισμα των γεωλογικών στρωμάτων.⁴⁰

Λίγο νοτιότερα, από την κορυφογραμμή των Μαρμαρουνιών, ο Berg θαυμάζει το τοπίο της Κυμισάλας, το οποίο χαρακτηρίζει υπέροχο: Ψηλά βουνά, κοιλάδες δασωμένες και μια υπέροχη θάλασσα συνθέτουν το σκηνικό: στα νότια ο μεγάλος ορεινός όγκος του Ακραμίτη, αποτελεί ένα απροσπέλαστο βραχώδες τείχος. Στα πόδια του απλώνονται ομαλές χαρά-

³⁶ Παπαϊωάννου 1989, 289.

³⁷ Biliotti et Cottret το 1881, 84.

³⁸ Biliotti et Cottret 1881, 88.

³⁹ Newton 1865, 204.

⁴⁰ Την ίδια εντύπωση είχε προξενήσει και στον Captain T.B.A. Spratt το 1840 η γεωλογική διαστρωμάτωση της βόρειας πλευράς του Ακραμίτη, την οποία αναφέρει στην αναφορά του (Spratt 1837-1842, 773).

δρες με ψηλές συκιές. Ακόμη πιο χαμηλά έχει λόφους και κοιλάδες με πυκνά κυπαρίσσια και θαμνώδη βλάστηση και μέσα απ' όλα αυτά φωτίζουν οι λευκές πέτρες των πανάρχαιων ερειπίων⁴¹.

Οι περιγραφές των περιηγητών του 19^{ου} αιώνα αποτέλεσαν έναν βασικό οδηγό, τόσο για τους αρχαιοκλόπους που ακολούθησαν κατά την μετά-Biliotti εποχή, όσο όμως και για τους αρχαιολόγους και ερευνητές της αρχαιότητας που έδειξαν ενδιαφέρον για την περιοχή της Κυμισάλας κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι.. Ακόμη και σήμερα, η αρχαιολογική έρευνα της Κυμισάλας, χωρίς τις καταγραφές και περιγραφές των πρωτοπόρων αυτών ιστοριοδιφών, θα αντιμετώπιζε δυσκολίες ως προς την ταύτιση θέσεων και μνημείων ανά την περιοχή, καθώς το σημερινό φυσικό περιβάλλον της Κυμισάλας, με το απέραντο και πυκνό δάσος που κάλυψε την περιοχή τον τελευταίο αιώνα, καθιστά την παρατήρηση εξαιρετικά δυσχερή.

Στον αντίποδα, θα πρέπει να τονιστεί οπωσδήποτε ωστόσο και το μείζον πρόβλημα της αρχαιοκλοπής στην Κυμισάλα, που ξεκίνησε στα χρόνια του Newton, συστηματοποιήθηκε με τη δράση του Alfred Biliotti και έφτασε στο απόγειό του στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αι., κατέστρεψε ολοσχερώς τον αρχαιολογικό ορίζοντα πολλών θέσεων και μας στέρησε σήμερα από έναν ανεκτίμητο αριθμό ευρημάτων που θα συνέβαλλε κατά πολύ στις γνώσεις μας για την αρχαιότητα του δήμου των Κυμισαλέων.

Βιβλιογραφία

- Μαΐλλης, Α.Σ., Σκανδαλίδης, Κ.Ε. και Τσαλαχούρης, Κ.Φ. 2002. *Η Ρόδος τον 19ο Αιώνα*. Αθήνα-Ρόδος.
- Μαυρής, Ν.Γ. 1965. *Δωδεκανησιακή Βιβλιογραφία*. Αθήνα.
- Παπαϊωάννου, Μ.Δ. 1989. *Ρόδος και Νεώτερα Κείμενα 1. Étude sur l'Île de Rhodes, par V. Guerin, Paris 1880²*. Αθήνα-Γιάννινα.
- Παπαϊωάννου, Μ.Δ. 1991. *Ρόδος και Νεώτερα Κείμενα 3. Amedeo Maiuri, «Dall' Egeo al Tirreno»* (μεταφρασμένα αποσπάσματα από το Α. Maiuri, *Vita d' Archeologo*. Cronache dell' Archeologia Napolitana 1). Αθήνα.
- Παπαϊωάννου, Μ.Δ. 1996. *Ρόδος και Νεώτερα κείμενα. "C.T. Newton, Travels and Discoveries in the Levant"*, Ρόδος.
- Παπαχριστοδούλου, Χ.Ι. 1994². *Ιστορία της Ρόδου: Από τους Προϊστορικούς Χρόνους έως την Ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948)*. Ρόδος: Δήμος Ρόδου - Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου. Σειρά αυτοτελών εκδόσεων 1.
- Παπαχριστοδούλου Ι.Χ. 2007. «Ανασκαφές και άλλες δραστηριότητες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου στον τομέα των αρχαίων μνημείων κατά την τελευταία εικοσαετία (με επίκεντρο Ρόδο, Ιαλυσό και Κώ)», *Αρχαιολογι-*

⁴¹ Berg 1862, 152.

- κές Έρευνες και Ευρήματα στα Δωδεκάνησα. Ρόδος, Ιαλυσός, Κως, Νίσυρος και Γυαλί. Weilheim/Obb, 17-50.
- Πατσιαδά Β. και Στεφανάκης, Μ.Ι., 2009. «Αρχαιολογική Έρευνα στην περιοχή της Κυμισάλας 2009», *Αρχαιολογικό Δελτίο 2009, Μέρος Β' Χρονικά*, 973-974.
- Πατσιαδά Β. και Στεφανάκης, Μ.Ι. 2006. «Αρχαιολογική Έρευνα στην περιοχή της Κυμισάλας 2006», *Αρχαιολογικό Δελτίο 2006, Μέρος Β' Χρονικά*, 1296-1298.
- Στεφανάκης, Μ.Ι. (υπό έκδοση). «Η Αρχαιολογική Έρευνα στην Κυμισάλα Ρόδου 2006-2013», στο *Αρχαιολογικό Έργο στα Νησιά του Αιγαίου*. Ρόδος, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών.
- Στεφανάκης, Μ.Ι. 2009. «Ο Αρχαίος Δήμος των Κυμισαλέων: Πέντε Χρόνια Έρευνας του Παν/μίου Αιγαίου και της ΚΒ' ΕΠΚΑ», *Δωδεκάνησος* 2, 93-116.
- Στεφανάκης, Μ.Ι. και Πατσιαδά, Β. 2009-2011. «Η Αρχαιολογική Έρευνα στον Αρχαίο Δήμο των Κυμισαλέων (Ρόδος) κατά τα Έτη 2006-2010: Μια Πρώτη Παρουσίαση», *Ευλιμένη* 10-12, 2009-2011, 63-134.
- Στεφανάκης, Μ.Ι. και Πατσιαδά Β. 2008. «Αρχαιολογική Έρευνα στην περιοχή της Κυμισάλας 2008», *Αρχαιολογικό Δελτίο 2008, Μέρος Β' Χρονικά*, 1305-1306.
- Στεφανάκης, Μ.Ι. και Πατσιαδά Β. 2007. «Αρχαιολογική Έρευνα στην περιοχή της Κυμισάλας 2007», *Αρχαιολογικό Δελτίο 2007, Μέρος Β' Χρονικά*, 1354-1355.
- Τριανταφυλλίδης, Π. 2009. «Αρχαιολογικά ευρήματα από τις Φάνες Ρόδου στα μουσεία του Λούβρου και του Βρετανικού», *Φάνες Επιγραφές και Αρχαιολογικά Ευρήματα*, Weilheim/Obb, 41-87.
- Bahn P. (επιμ.) 1996 *The Cambridge Illustrated History of Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barchard, D. 2006. "The Fearless and self-reliant Servant. The Life and Career of Sir Alfred Biliotti (1833-1915), an Italian Levantine in British Service", *SMEA* 48, 5-53.
- Barker, Ph. 2003. *Techniques of Archaeological Excavation*, London: Routledge, σ. 25.
- Berg, A. 1862. *Die Insel Rhodos*. Braunschweig.
- Biliotti, E. et L'Abbé Cottret 1881. *L'île de Rhodes* (μτφ. Μ. Μαλλιαράκη και Σ. Καραβοκυρού), τ. Β'. Rhodes Birch, S. 1858. *History of Ancient Pottery*. London: J. Murray.
- Birdal, M. 2010. *The Political Economy of Ottoman Public Debt*. London-New York: Tauris Academic Studies.
- Bolgar, R.R. 1954. *The Classical Heritage and Its Beneficiaries: from the Carolingian Age to the End of the Renaissance*. Cambridge,.
- Bowden, M. 1984. *General Pitt Rivers: The father of scientific archaeology*. Salisbury and South Wiltshire Museum.
- Brisch G. 2005 (επιμ.), «Cecil Torr, Rhodes in Ancient Times, Cambridge 1885». *A New Edition of the First Major Account in English of the Island's Ancient Past*. Oxford: Archaeopress.

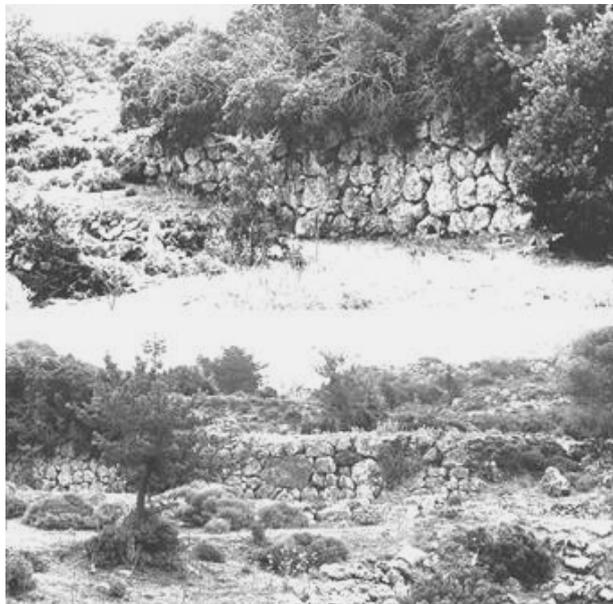
- Broc, N. 1988. *Dictionnaire illustré des explorateurs et grands voyageurs français du XIXe siècle*, t. I - Afrique, Paris, Éditions du CTHS.
- Celenza, Ch.S. 2004. *The Lost Italian Renaissance: Humanism, Historians, and Latin's Legacy*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Challis, D. 2008. *From the Harpy Tomb to the Wonders of Ephesus. British Archaeologist in the Ottoman Empire 1840-1880*. London.
- Christenson, A.L. 1989. *Tracing Archaeology's Past: The Historiography of Archaeology*, Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Collon, G. and Perrot J. 2013. *The Palace of Darius at Susa: The Great Royal Residence of Achaemenid Persia*, London: I.B.Tauris & Co Ltd.
- Cook, B.F. 1997 "Sir Charles Newton KCB (1816-1894)," στο I. Jenkins and G.B. Waywell, *Sculptors and Sculpture of Caria and the Dodecanese*. London: The British Museum London.
- Cook, B.F. 1984. *The Elgin Marbles*. London: The Trustees of the British Museum,.
- Coulié, A. 2014. «Les fouilles franco-britanniques aux XIXe siècle», στο *Rhodes*, 23-35.
- Décultot É. 2000. *Johann Joachim Winckelmann. Enquête sur la genèse de l'histoire de l'art*, Paris.
- Divari-Valakou, N. 2008. "Revisiting the Parthenon: National Heritage in the Age of Globalism", στο M. Gabriel & J. Dahl (επιμ.), *Utimit: past heritage – future partnerships, discussions on repatriation in the 21st Century*, Copenhagen: International Work Group for Indigenous Affairs and Green-land National Museum & Archives.
- Dyson, St. L. 2006. *In pursuit of ancient pasts: a history of classical archaeology in the nineteenth and twentieth centuries*. New Haven and London: Yale University Press.
- Everill, P. 2010. «The Parkers of Heytesbury: Archaeological pioneers», *Antiquaries Journal* 90, 441-453.
- Fagan, B.M. 1996. *The Oxford Companion to Archaeology*. Oxford: Oxford University Press.
- Furtwängler, A. 1886. «Erwerbungen den Königliche Museen zu Berlin 1885», *Jdl* 1, 133-160.
- Furumark, A. 1941. *The Mycenaean Pottery. Analysis and Classification*. Stockholm.
- Goette, H.R. and Palagia, O. (επιμ.) 2005. *Ludwig Ross und Griechenland. Akten des internationalen Kolloquiums, Athen, 2.–3. Oktober 2002* [Internationale Archäologie. Studia honoraria Band 24]. Rahden/Westf: Marie Leidorf.
- Guerin 1856. *Voyage dans l'Île de Rhodes et description de cette Île*. Paris.
- Gunning L.P. 2009, *The British Consular Service in the Aegean and the Collection of Antiquities for the British Museum*. Farnham: Ashgate Publishing Ltd.

- Hallof, K. 1987. *Bibliographie Friedrich Freiherr Hiller von Gaertringen*, in: *Klio* 69, 573-598.
- Hamilton, W.J. 1842. *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: with some account of their antiquities and geology*, London: J. Murray
- Haupt K.-W. 2014. *Johann Winckelmann. Begründer der klassischen Archäologie und modernen Kunstwissenschaften*. Wiesbaden: Weimarer Verlagsgesellschaft.
- Helm, C. 2000. *Ludwig Ross und seine Bedeutung für die klassischen Altertumswissenschaften* [Akzidenzen, 12]. Stendal: Winckelmann-Gesellschaft.
- Holland and Markides 2008², 88-89.
- Hope Simpson, R., and Lazenby, J.F. 1973. «Notes from the Dodecanese III», *BSA* 68, 127-179.
- Hunter, M. 1975. *John Aubrey and the Realm of Learning*. London: Duckworth.
- Jacopi, G. 1931. *Esplorazione archeologica di Camiro –I. Scavi nelle necropoli camiresi 1929-1930*. CIR IV. Rodi: Istituto Storico-Archeologico
- Jebb, R.C. 1895. «Sir C.T. Newton», *CR* 9.1, 81-85.
- Jenkins, I. 2002. *The Parthenon Frieze*. London: British Museum Press.
- Johnston, A.W. "Rhodian readings", *BSA* 70, 1975, 145-67
- Kraye, J. (επιμ.). 1996. *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*. Cambridge University Press.
- Maiuri, A. 1928. «Scavi ed esplorazioni nell'isola di Rodi. Esplorazione della regione dell' Acramiti», *CIRh* 1, 83-84.
- Maiuri, A. 1962. *Dall' Egeo al Tirreno*. Napoli: L'Arte Tipografica,
- Minner, I.E. 2006. *Ewig ein Fremder im fremden Lande – Ludwig Ross (1806–1859) und Griechenland. Biographie*. Möhnesee-Wamel: Bibliopolis,
- Nauert, C.G. 2006. *Humanism and the Culture of Renaissance Europe* (New Approaches to European History). Cambridge: Cambridge University Press.
- Newton, C.T. 1865. *Travels and Discoveries in the Levant*. London.
- Ozgenel, L. 2008. *A Tale of Two Cities: In Search of Ancient Pompeii and Herculaneum*, METU JFA /1 (25:1), σσ. 1-25.
- Parry, G. 1995. *The Trophies of Time: English antiquarians of the seventeenth century*. Oxford: Oxford University Press.
- Queyrel, F. 2005. *L'Autel de Pergame. Images et pouvoir en Grèce d'Asie*. Antiqua 9. Paris: Éditions A. et J. Picard.
- Rhodes. Une île grecque aux portes de l'Orient. XVe-Ve siècle avant J.-C.* Paris: Louvre éditions – Somogy éditions d'art. 2014.
- Ross, L. 1845. *Reisen auf den griechischen Inseln des agäischen Meeres* IV. Stuttgart und Tübingen.
- Ross, L. 1852. *Reisen nach Kos, Halikarnassos, Rhodos und Cypern*. Halle.
- Rudenstine, D. 1999. "The Legality of Elgin's Taking: A Review Essay of Four Books on the Parthenon Marbles". *International Journal of Cultural Property* 8.1, 356-376.

- Salzmann, A. 1875. *Nécropole de Camiros*, Paris.
- Schindel U. 1972. "Hiller von Gaertringen Friedrich", στο *Neue Deutsche Biographie* (NDB). Band 9, Berlin: Duncker & Humblot, 155. [URL: <http://www.deutsche-biographie.de/pnd118704966.html>].
- Siapkas, J. and Sjogren, L. (2013). *Displaying the Ideals of Antiquity: The Petrified Gaze*, Routledge.
- Smith, C. 1883. «Inscriptions from Rhodes», *JHS* 4, 136-141.
- Smith, C. 1884. «Four archaic vases from Rhodes», *JHS* 5, 220-240.
- Smith, C. 1885. «Vases from Rhodes with incised inscriptions», *JHS* 6, 371-377.
- Sørensen, L.W. and Pentz, P. 1992. *Excavations and Surveys in Southern Rhodes: the Post-Mycenaean Period until Roman Times and the Medieval Period: Lindos IV, 2, Results of the Carlsberg Foundation Excavations in Rhodes 1902-1914*. Copenhagen.
- Spratt, T.B.A. 1837-1842. «Notices connected with the geology of the island of Rhodes», *Proceedings of the Geological Society of London* 3, 773-775.
- St Clair, William 1998. *Lord Elgin and the Marbles*. Oxford: Oxford University Press.
- Stefanakis M.I., Kalogeropoulos, K., Georgopoulos, A. and Bourbou, Ch. 2015. «The Kymissala (Rhodes) Archaeological Research Project (KARP): Multi-disciplinary experimental research and theoretical issues», στο Haggis, C. and Antonaccio, C.M. (επιμ.), *Classical Archaeology in Context. Theory and Practice in Excavation in the Greek World*, Mouton: Walter de Gruyter, 259-314.
- Stenhouse, W. 2005. *Reading Inscriptions and Writing Ancient History: historical scholarship in the late Renaissance*. London: Institute of Classical Studies, University of London School of Advanced Study.
- Stewart, A. 2000. "Pergamon Ara Marmorea Magna. On the Date, Reconstruction, and Functions of the Great Altar of Pergamon", στο N. De Grummond and B.S. Ridgway (επιμ.) *From Pergamon to Sperlonga: Sculpture and Context*. Berkeley: University of California Press.
- Stoll, H.A. 1960. *Winckelmann, seine Verleger und seine Drucker*, Berlin: Akademie-Verlag.
- Stoneman, R. 1987. *Land of Lost Gods*. Norman, Okla.
- Stubbings, F.H. 1951. *Mycenaean Pottery from the Levant*. Cambridge.
- Sweet, R. 2004. *Antiquaries: the discovery of the past in eighteenth-century Britain*. London: Hambledon & London.
- Thieme, U., Becker, F. u.a. 1909. *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* Band 3, Wilhelm Engelmann, Leipzig, 385-385.
- Torr, C. 1885: Βλ. Brisch 2005.
- Trigger, B. 1990. *A History of Archaeological Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weiss, R. 1988². *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity*. Oxford: B. Blackwell.

1. Προτεινόμενα όρια του αρχαίου Δήμου των Κυμισαλέων

2. Αναλημματικοί τοίχοι στα Αλώνια

3α. Λαξευτός τάφος στη θέση «Κοτσάφτι»

3β. Λαξευτός τάφος στη θέση «Κοτσάφτι», σχέδιο του Ross (1852, 61).

4. Πιθανά ερείπια του «πύργου» Newton στη θέση «Μαρμαρούνια»

5. Κατάλοιπα ναού στην κορυφή του λόφου του Αγίου Φωκά

6. Οχυρωματικός περίβολος, δυτικό τμήμα, λόφος Αγίου Φωκά

7. Λεπτομέρεια ανώτερων δόμων του οχρωματικού περιβόλου, δυτικό τμήμα, λόφος Αγίου Φοκά.

8. Ερείπια οικιών στον οικισμό στη θέση «Βασιλικά»

9. Επέπια οικισμού στη θέση «Καμπάνες»

Mauerreste bei Hagios Phokas.

10. Γωνία του οχυρωματικού περιβόλου στον λόφο του Αγίου Φωκά, σχέδιο του Berg (1861, 151).

11. Περίβολος πιθανού ιερού στη θέση «Μαρμαρούνια»

12. Ισχυρός περίβολος στη θέση «Βασιλικά»

13 Νεότερη δεξαμενή στη θέση «Στελιές»

14. Κατάλοιπα εγκατάστασης στη θέση «Στελιές»

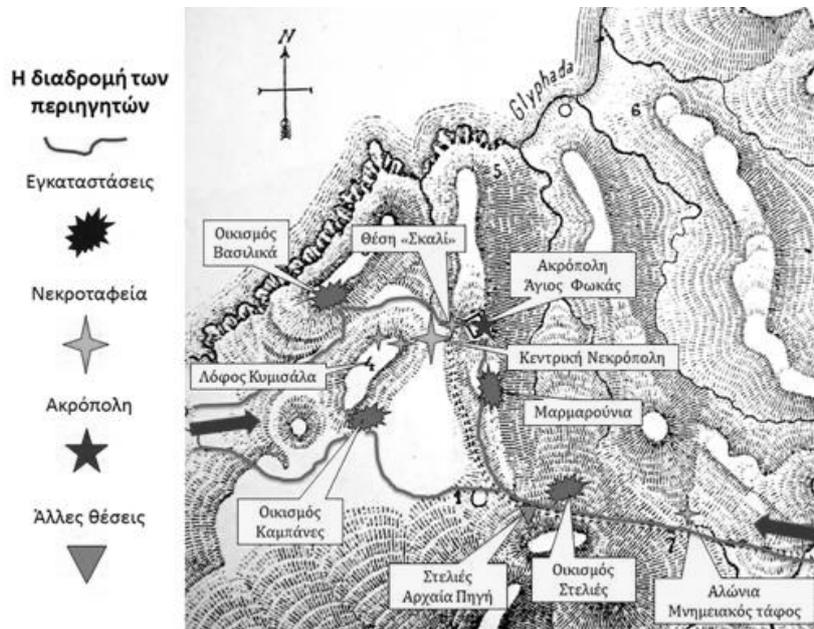
15. Ορθοφωτογραφία της κεντρικής οδού του οικισμού στη θέση «Βασιλικά» (ΕΜΠ)

16. Οικία του οικισμού στη θέση «Βασιλικά»

17 Βωμός στο διάσελο μεταξύ των λόφων του Αγίου Φωκά και των Μαρμαρουνίων

18. Χάρτης διαδρομών στην περιοχή κατά τον 19^ο αιώνα

19. Πανοραμική άποψη της Κυμισάλας από τον Ακραμίτη

20. Άποψη του Ακραμίτη από την κορυφή του Αγίου Θωμά